

सङ्घीय नेपालको भाषिक नीति तथा लोपोन्मुख भाषाहरू

डा. यज्ञेश्वर निरौला*

लेखसार

बहुभाषिक मुलुक नेपालमा अङ्ग्रेजी, फ्रान्सेली, रसियालीलगायत विदेशी भाषालाई समेत सूचीबद्ध गरी २०६८ सालको जनगणनालाई आधार मानेर १२३ ओटा मातृभाषा बोलिने तथ्य केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले प्रकाशमा ल्याएको छ। नेपालमा मात्र बोलिने कुसबाडिया, सियार, थुदाम, धानुक, बालुङ, तोफ्केगोला, फ्री, लार्के, मुगाली, ल्होपा, छैरोतनलगायतका कतिपय मातृभाषाका वक्ता सयभन्दा कम देखिएका छन्। यस्ता भाषालाई अतिसङ्कटग्रस्त र मृत्युको मुखमा पुगेका भनेर मान्नुपर्ने हुन्छ। यी भाषाका वक्ता हराए भने भाषा नै संसारबाट लोप भएर जान्छ र जातिको अस्तित्व पनि पूर्णतः लोप हुन्छ। यस्ता भाषाको संरक्षण र संवर्धन गर्न विशेष भाषानीति र भाषा योजना तय गरी त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ। प्रस्तुत लेखमा नेपालमा बोलिने लोपोन्मुख भाषाहरूको अवस्था के कस्तो छ भन्ने कुरा प्रकाश पारिएको छ। साथै, नेपालको भाषानीति तथा भाषिक प्रकार्यलाई प्रस्तुत गर्दै सङ्कटापन्न एवं अति सङ्कटापन्न अवस्थामा रहेका नेपालमा बोलिने भाषाहरूको पहिचान गरी ती भाषालाई के कसरी जोगाउन सकिन्छ भन्ने कुराको निष्कर्षसमेत प्रस्तुत गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी

मानक भाषा, माध्यम भाषा, मरणासन्न भाषा, मातृभाषा, भाषिक मृत्यु।

विषयपरिचय

भाषिक समस्यामूलक देश नेपालमा भिन्नभिन्न पाँच परिवारका भाषा बोलिन्छन्। नेपाली, मैथिली, भोजपुरी अवधी, थारू, राजवंशी, बोटे, दनुवार, दरै, कुमाल, माभी, अङ्गिका, बज्जिका, हिन्दी, उर्दू, माडबाडी तथा बङ्गाली, किसान, चुरोटी, उडिया, सिन्धी, हरियानवी, मगही, कुर्माली, असमिया, सघानी आदि भारोपेली परिवारका भाषा हुन्। यहाँ सबैभन्दा बढी भोटबर्मेली परिवारका भाषा बोलिन्छन्। माइकल नुनन (सन् २००५) का अनुसार नेपालमा यस परिवारका १०९ ओटा भाषा बोलिन्छन्। पूर्वी तराईमा अग्नेली परिवारका सन्थाली र खडिया भाषा बोलिन्छन्। द्रविड परिवारको भाँगड भाषा मात्र बोलिन्छ। यस भाषालाई उराँव भाषा पनि भन्ने गरेको पाइन्छ। यहाँ अफ्रोएसियाटिक

* सहप्राध्यापक, रत्नराज्य क्याम्पस, काठमाडौं।

परिवारको अरबी भाषा बोलिन्छ। संसारबाटै लोप हुन लागेको र अहिले नेपालमा मात्र अति कम वक्ताले बोल्ने कुसुन्डा भाषालाई कुनै परिवारअन्तर्गत समावेश गरिएको छैन। राष्ट्रिय जनगणना २०५८ ले नेपालमा यस भाषाका वक्ता ८७ जना छन् भन्ने उल्लेख गरेको थियो भने २०६८ सालको जनगणनाले यस भाषाका वक्ता २८ जना मात्र रहेको तथ्य अगि सारेको छ तर भाषाशास्त्रीहरूको अनुसन्धानबाट यस भाषाका ४ जना मात्र वक्ता भएको तथ्य प्रकाशमा आएको छ। वाटर्स र अन्य (सन् २००५) ले यस भाषालाई अवर्गीकृत एक्लो भाषाका रूपमा रहेको उल्लेख गरेका छन्। यो भाषा लोप भयो भने कुसुन्डा जातिको अस्तित्व नै सदाका लागि नासिएर जाने निश्चित छ।

नेपालमा बसोबास गरेका अधिकांश नेपालीले बुझ्ने र बोल्ने हुनाले नेपाली भाषालाई यहाँको माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। विदेशमा बस्ने नेपालीले समेत यही भाषालाई नेपाली नेपाली बिच सम्पर्कको माध्यम बनाएका छन्। यसै भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषा बनाइएको छ। त्यसैले यो भाषा सबै नेपालीको साझा सम्पत्ति मात्र नभएर एकताको सूत्रमा गाँसिने सर्वोपरि साधनका रूपमा प्रतिष्ठित छ।

नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूमध्ये लोपोन्मुख भाषा र ती भाषाको अवस्था प्रस्तुत गर्नुका साथै नेपालमा भाषिक सङ्कटको अवस्था पहिल्याउनु यस शोध लेखको उद्देश्य रहेको छ।

अध्ययनको विधि

यो शोधलेख तयार पार्दा निम्नलिखित अनुसन्धान विधि प्रयोग गरिएको छ :

परिमाणात्मक ढाँचामा अध्ययन भएको हुनाले यस लेखमा नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूमध्ये लोपोन्मुख भाषाको तथ्य सङ्कलन गरी ती भाषाहरूको अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ। प्रस्तुत शोधलेखमा नेपालमा बोलिने मातृभाषाका सन्दर्भमा लेखिएका पुस्तकलाई सूचकका रूपमा लिइएको छ र यसका लागि उद्देश्यमूलक नमुना छनोट गरी त्यसै नमुनाका आधारमा नेपालमा बोलिने विभिन्न मातृभाषामध्ये लोपोन्मुख अवस्थामा रहेका भाषालाई छनोट गरिएको छ। प्रस्तुत अध्ययनमा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा नेपालमा बसोबास गरेका विभिन्न मातृभाषाका वक्ताले बोल्ने गरेका मातृभाषालाई प्रयोग गरिएको छ र द्वितीयक सामग्रीका रूपमा यसै विषयवस्तुसँग सम्बन्धित पुस्तक, लेखरचना आदिलाई उपयोग गरिएको छ।

सामग्री विश्लेषणका लागि विशेष गरी भाषानीतिको विश्लेषणका लागि कुर्तने (सन् १९०६) र भाषिक सङ्कट विश्लेषणका लागि कुर्तने (सन् १९९५) को अवधारणालाई आधार बनाइएको छ। साथै माइकल नुनन (सन् २००५) को मातृभाषासम्बन्धी अवधारणालाई पनि उपयोग गरिएको छ। दानराज रेग्मीको नेपालका भाषाहरूको समाजभाषावैज्ञानिक सर्भे (सन् २०२१) लाई पनि आधार बनाइएको छ। प्राप्त तथ्यलाई विश्लेषण र त्यसको पुष्टिका निमित्त उदाहरण प्रस्तुत गर्दै तिनको समीक्षात्मक विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको हुँदा यस लेखमा विश्लेषणको आगमनात्मक विधि प्रयोग गरिएको छ।

प्राप्ति तथा विश्लेषण

नेपालमा बसोबास गरेका नेपाली जनताले बोल्ने भाषाहरूमध्ये लोपोन्मुख भाषाहरूको अवस्थाका बारेमा सूचनामूलक जानकारी दिई ती मातृभाषाको अवस्था केकस्तो छ भन्ने कुराको विश्लेषण एवं त्यसबाट प्राप्त निष्कर्ष यस अनुसन्धानमूलक लेखको मूल प्राप्ति हो र यसै प्राप्तिको विश्लेषणमा यो लेख केन्द्रित छ।

नेपालको भाषिक अवस्था

सानो मुलुक धेरै भाषा नेपालको भाषिक विशेषता हो तर यहाँ बोलिने कतिपय भाषाहरू लोप भइसकेको कुरा विभिन्न अनुसन्धानकर्ताहरूले उल्लेख गरेका छन्। राराहड, पिखौली, सुकिता, हावी आदि भाषा यहाँबाट सदाका लागि हराएका छन्। यस्तो अवस्थालाई भाषिक मृत्यु भन्ने गरिन्छ। अहिले नेपालमा १२३ भाषा बोलिन्छन् भन्ने कुरा नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को नतिजामा उल्लेख गरिएको छ। बारबारा ग्राइम्स (सन् २००५) ले १२६ र माइकल नुनन (सन् २००५) ले १४० भाषा नेपालमा बोलिने उल्लेख गरेका छन्। राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को वर्ष पुस्तक सन् २०१५ मा उल्लेख भएका नेपालमा बोलिने १२३ ओटा मातृभाषाअन्तर्गत अरबी, स्पेनिश, रसियन, फ्रेन्च, पन्जाबी, चिनियाँ, अङ्ग्रेजी, बङ्गाली, संस्कृत आदि दशभन्दा बढी भाषालाई समेत समावेश गरिएको छ। उपर्युक्त भाषाहरू नेपाली नागरिकले मातृभाषाका रूपमा बोल्ने सम्भावना कमै छ। बरु नयाँ भाषा फेला पर्ने क्रम रहँदै आएको देखिन्छ। भ्वापा जिल्लामा खडिया र करुवा नाम गरेका नयाँ भाषा पत्ता लागेको पोखरेल र राई (२०६५) ले उल्लेख गरेका छन् भने भाषिक सर्वेक्षणका क्रममा २०६६ मा चूडामणि बन्धुको नेतृत्वको टोलीले भ्वापा जिल्लामा मालपाडे नामको नयाँ भाषा पहिचानमा ल्याएको थियो। उक्त भाषाहरूलाई राष्ट्रिय जनगणना २०६८ मा उल्लेख गरिएको छ।

नेपालमा भाषिक सङ्कटको अवस्था

बहुभाषिक मुलुक नेपालमा भाषिक सङ्कट उत्पन्न भएको छ। च्याम्बर्स (सन् १९९५) का अनुसार सङ्कटापन्न भाषा ती हुन् जो सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक आदि विभिन्न कारणले सङ्कटमा परेका छन्। उनका अनुसार वासस्थानको विनास, बसाइसराइ, भाषिक दमन, असमावेशी शिक्षा, आधुनिक सञ्चार प्रणाली आदि कारणहरूले भाषिक सङ्कटापन्नता निम्त्याउँछन्। उनले भाषाका तीन अवस्था देखाएका छन्— (१) मरणासन्न (Moribund), (२) सङ्कटापन्न (Endangered) र (३) सुरक्षित (Safe)। बन्धु (२०६६) ले कुनै पनि भाषा समाजमा सुरक्षित रहनाका लागि त्यस भाषाका वक्ताहरू एक लाख जति हुनुपर्ने मान्यता अगि सारेका छन्। उपयुक्त वातावरण भएमा त्यसभन्दा कम भाषा पनि सुरक्षित रहनसक्ने धारणा बन्धुले उल्लेख गरेका छन्।

नेपालका धेरै भाषाहरू सङ्कटापन्न अवस्थामा रहेका छन्। अमेरिकी भाषाशास्त्री माइकल नुनन (सन् २००५) ले नेपालमा १४० भाषा बोलिने र यी सबै भाषाहरू सङ्कटापन्न अवस्थामा रहेको उल्लेख गरेका छन् तापनि भाषिक अवस्था भने उनको भनाइभन्दा केही भिन्न छ। नेपालका भाषाको अवस्थालाई बन्धु २०६६ ले चार प्रकारमा राखेर छुट्याएका छन् :

- (क) १ करोड, ११ लाख, ५ हजारदेखि १ लाख, ५ हजारसम्म वक्ता भएका भाषा।
- (ख) ४४ हजारदेखि १० हजारसम्म वक्ता भएका भाषा।
- (ग) ९ हजारदेखि ४ जनासम्म वक्ता भएका भाषा।
- (घ) छिमेकी देशमा बहुसङ्ख्यक वक्ताले बोल्ने तर नेपालभित्र अति कम वक्ता भएका भाषा।

युनेस्को प्रतिवेदन (सन् २००९) ले नेपालका भाषालाई सात वर्गमा विभाजन गरेको छ। यसै प्रतिवेदनलाई आधार मानी निरौला (२०६६) ले २०५८ सालको राष्ट्रिय जनगणनाले प्रकाशन गरेको भाषिक प्रतिवेदनका आधारमा नेपालका भाषाहरूलाई वर्गीकरण गरेका छन्। यस लेखमा राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को नतिजा २०१५ तथ्याङ्कीय वर्ष पुस्तक नेपाल मा उल्लेख भएका नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूको वर्गीकरण गर्दा निम्न लिखित अवस्था देखापरेको छ :

- (क) दश लाखभन्दा बढी नेपालीले बोल्ने सुरक्षित मातृभाषा : नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, थारू र तामाङ ।
- (ख) पाँच लाखदेखि दस लाख नेपालीले बोल्ने मातृभाषा : नेवार, बज्जिका, मगर, उर्दू, अवधी र डोट्याली ।
- (ग) एक लाखदेखि पाँच लाख नेपालीले बोल्ने मातृभाषा : वान्तवा, गुरुङ, लिम्बू, शेर्पा, राजवंशी, राई, अछामी र बैतडेली ।
- (घ) दस हजारदेखि एक लाख नेपालीले बोल्ने (लोपोन्मुख) मातृभाषा : चाम्लिङ, सन्थाली, चेपाङ, उँराव, दनुवार, सुनुवार, माभी, थामी, क्लुङ, धिमाल, अगिका, याक्खा, थुलुङ, साम्पाङ, भुजेल, दरै, खालिङ, कुमाल, वाम्बुले, ह्योल्मो, नाछिरिङ, वाहिङ, मगही, ताजपुरिया र खाम ।
- (ङ) एक हजारदेखि दस हजार नेपालीले बोल्ने (लोपोन्मुख) मातृभाषा : खालिङ, कुमाल, थकाली, छन्त्याल, दुमी, जिरेल, पुमा, दुरा, मेचे, पहरी, लेप्चा, बोटे, कोयु, राजी, हायु, याम्फू, घले, छिलिङ, लोहारुङ, मेवाहाङ, किसान, तिलुङ, जेरुङ, दुङ्माली, कोचे, छिन्ताङ, खस, आठपहरिया, गन्गाई, वालिङ/वालुङ, ल्होपा र डोल्याली ।
- (च) एक हजारभन्दा कमले बोल्ने (मृतप्रायः) मातृभाषा : ब्यासी, खडिया, काइके, खाम्ची (राउटे), चुरेटी, बराम, लिङ्खिम, कसुन्डा, सिन्धी, हरियान्ची, साम, कुर्माली, कागते, कुकी, मिजु, नागमेसे, ल्होमी, सधानी, मालपाङ, धुलेली, बेलहारे, फाङ्दुवाली, सुरेल, बनकरिया, सोनाहा र मनाङ । यस सूचीमा जुम्ली र डडेलधुरी भाषालाई पनि उल्लेख गरिएको छ ।
- (छ) सङ्ख्या नखुलेको (मृतप्रायः) भाषा : कुसबाडिया, सियार, थुदाम, धानुक, वालुङ, तोफ्केगोला, फ्री, लार्के, मुगाली, ल्होपा, छैरोतन, ताङ्गे, बारगाउँले, मार्फली, लुम्बायाक्खा, छुक्वा, पोलमोचा, ताम्बिछोङ, छुलुङ, मनाङ्वा र नार्फू ।

भाषा आयोगले २०७७ सालमा नेपालमा आठ ओटा नयाँ भाषा थपिएको सूचना दिएको छ । वक्ता सङ्ख्या उल्लेख नगरी दिएको सूचनाअनुसार ती आठ भाषा निम्नलिखित छन् :

- (ज) भाषा आयोगले थप गरेका नयाँ भाषा : राना थारू, नार फु, चुम (स्यार), पोङ्के, सेराके (सेके), मारेक-याक्खा, नावा, शेर्पा (कान्तिपुर, २०७७, मंसिर ११) । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को पूर्ण सूचना आएपछि मात्र यी आठ भाषाका वक्ता कति कति छन् भन्ने टुङ्गो लाग्छ । यी सबै भाषा अति असुरक्षित अवस्थामा रहेका भाषा हुने सम्भावना देखिन्छ ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले प्रकाशन गरेको *तथ्याङ्कीय वर्ष पुस्तिका २०१५* मा अरबी, स्पेनिस, फ्रान्सेली, रसियन, अङ्ग्रेजी, गढवाली, जोङ्खा, उडिया, संस्कृत, चिनिया, बङ्गाली, पञ्जाबी, तिब्बती र मुसलमान भाषालाई पनि नेपालको मातृभाषाको सूचीमा उल्लेख गरिएको छ । मातृभाषाको सूचीमा वक्ता सङ्ख्या कम देखाइए तापनि यी भाषाहरू नेपालबाहिर धेरै सङ्ख्यामा बोलिन्छन् । तसर्थ यी भाषालाई मृतप्राय भाषा भन्न मिल्दैन ।

डोट्याली, डडेलधुरी, अछामी, बाजुरेली, बभाडी, बैतडेली, दार्चुलाली, जुम्ली, दैलेखीलाई *तथ्याङ्कीय वर्षपुस्तिका २०१५* मा मातृभाषाको सूचीमा उल्लेख गरिएको छ । जुम्लालगायत डोल्या, कालीकोट, मुगु, हुम्ला अर्थात् कर्णाली अञ्चलमै जुम्ली भाषाका वक्ता नरहेको उक्त वर्षपुस्तिकाबाट थाहा हुन्छ । उक्त वर्षपुस्तिकाअनुसार बाजुरामा बाजुरेली भाषाका, डडेलधुरामा डडेलधुरेली भाषाका र दैलेखमा दैलेखी भाषाका वक्ता छैनन् । समाज भाषाविज्ञानले यिनलाई भाषा नै माने तापनि

सामान्य भाषाविज्ञानका आधारमा नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भाषिका भनी निरौला (२०७२) ले उल्लेख गरेका छन् । भाषा र भाषिका छुट्याउने सबैभन्दा भरपर्दो आधार बोधगम्यता परीक्षण हो । निरौलाले रेकर्ड गरिएको पाठ परीक्षणबाट भाषिका बोधगम्यता परीक्षण गरी त्यसको विश्लेषणबाट निकालेको नतिजामा मातृभाषाको सूचीमा प्रस्तुत उक्त नौ ओटा बोलीलाई भाषा नभनेर नेपालीका क्षेत्रीय भाषिका भनी उल्लेख गरेका छन् ।

उक्त विवरणअनुसार नेपालमा बोलिने मातृभाषामध्ये १६ ओटा भाषा मात्र सुरक्षित अवस्थामा देखिन्छन् । बाँकी ५७ ओटा मातृभाषा जोखिममा र ४७ ओटा चाहिँ पूर्ण जोखिममा रहेका छन् । युनेस्को प्रतिवेदन (सन् २००९) ले भाषा लोप हुनुका विभिन्न कारणहरूमध्ये वक्ताले घरमा मातृभाषा नबोल्नुलाई प्रमुख कारण मानेको छ र मातृभाषा संरक्षणका लागि महत्त्वपूर्ण सुझाव पनि दिएको छ । ती सुझाव निम्नलिखित छन् :

- (क) शिक्षा र साक्षरताको माध्यम मातृभाषा हुनुपर्ने,
- (ख) सूचना र सञ्चारमा मातृभाषाको विकास गर्नुपर्ने,
- (ग) सरकारी र गैरसरकारी निकायमा समेत मातृभाषाप्रति सकारात्मक धारणाको विकास हुनुपर्ने,
- (घ) लोपोन्मुख भाषालाई दिगो बनाउन दैनिक जीवनमा जीविकोपार्जनसित जोड्नुपर्ने,
- (ङ) जोखिममा परेका भाषा संरक्षणका निम्ति राष्ट्रिय भाषानीति बन्नुपर्ने,
- (च) मातृभाषा प्रयोगलाई मानवअधिकारका रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
- (छ) अल्पसङ्ख्यकले बोल्ने भाषा संरक्षणका निम्ति तिनीहरूलाई परम्परागत मान्यता, ज्ञान, सिप, संस्कृति र संस्कारसित जोड्नुपर्ने र
- (ज) भाषिक अभिलेखीकरणलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने ।

युनेस्को प्रतिवेदन सुझावलाई कार्यान्वयन गर्न सजिलो छैन । नेपालका सबै मातृभाषालाई सूचना र सञ्चारको माध्यम बनाउने सम्भावना कम देखिन्छ, तर मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्न मातृभाषाप्रति सकारात्मक धारणाको विकास गर्न र भाषिक अभिलेखीकरणलाई प्राथमिकता दिन राज्य जागरुक भएको खण्डमा ती भाषाको विकास, संरक्षण र संवर्धन सम्भव छ ।

भाषिक सङ्कटापन्नताबाट जोगिनका लागि सङ्कटापन्न र अति सङ्कटापन्न अवस्थामा पुगेका मातृभाषाको लेख्य रूप विकासतर्फ सम्बन्धित भाषाका वक्तालाई अभिप्रेरित गर्नुपर्छ साथै साहित्य तथा वाङ्मय, विकसित व्याकरण र शब्दकोशका दृष्टिले सम्पन्न भाषाको अतिक्रमणबाट पनि ती भाषालाई जोगाउनुपर्ने हुन्छ । ती भाषाका वक्ताको भाषिक निरन्तरता र भाषिक निष्ठा जगाउने र वर्ण तथा लिपिको निर्धारण जस्ता महत्त्वपूर्ण कार्य गरेको खण्डमा ती भाषालाई सङ्कटबाट तथा मृत्युबाट जोगाउन सकिने सम्भावना बढ्दै जान्छ ।

सरकारले सङ्घीय संसद्मा दर्ता गराएको 'सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, '२०७५' अनुसार कुसुण्डा, राउटे, हायु, किसान, मेचे, वनकरिया, सुरेल, राजी, लेप्चा, कुसवाडिया (पत्थरकट्टा, सिलकट, कुशबधिया र कुचबधिया) लाई त्यस्तो भत्ता दिन लागिएको हो ।

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार कुसुण्डाको सङ्ख्या २७३ छन् । राउटेको सङ्ख्या ६१८ छन् । हायुको सङ्ख्या छ हजारको हाराहारीमा रहेको बताइए पनि जनगणनामा दुई हजार ९२५ उल्लेख छ । जनगणनामा वनकरिया भाषा बोल्नेको सङ्ख्या ६९ उल्लेख छ । दोलखामा २३५ को सङ्ख्यामा सुरेल छन् । पछिल्लो जनगणनाअनुसार राजी जातिको सङ्ख्या चार हजार २३५ छ ।

अलिखित भाषा

नेपालमा अग्नेली परिवारका सतार/सन्थाल र खडिया तथा द्रविड परिवारका उराउँ/उराव र धागड/धाँगर भाषा न्यून सङ्ख्याले बोले पनि यी भाषालाई भारतमा ठुलो समुदायले बोल्छ। नेपालमा लेखपढ नभए पनि भारतमा यी भाषाका व्याकरण तथा साहित्य विकास भएका छन् र विद्यालयका कक्षामा यी भाषा पढाइ हुन्छ। नेपालका धेरैजसो मातृभाषाहरू अहिले पनि अलिखित अवस्थामै छन्। ती भाषाहरूको आफ्नो लिपि छैन र ती भाषाका वक्ताले मातृभाषामा पढ्नेलेख्ने अवसर पाएका छैनन्। ती अलिखित भाषाहरूका बारेमा वार्षिक, व्याकरणिक तथा सान्दर्भिक कुनै तहको पनि अनुसन्धान भएको छैन। ती भाषाहरू अलिखित अवस्थामै रहनुका पछाडि विभिन्न कारण हुन सक्छन्- पहिलो, मातृभाषामा शिक्षाको अभाव तथा दोस्रो, आफ्नै भाषाका निम्ति विकसित भएको लिपिको अभाव। अहिले नेपालमा देवनागरी, रञ्जना एवं नेवारी, तिब्बती, सिरिजङ्गा, अक्खा, रोड, ओल, रोमन आदि लिपिहरू प्रयोगमा छन् तापनि यी लिपिमा जेजस्ता स्वर तथा व्यञ्जन वर्ण विकसित भएका छन् तिनले अलिखित भाषामा रहेका वर्णहरूको प्रतिनिधित्व गर्न नसक्ने सम्भावना रहन्छ। बच्चु विक (२०७४) का अनुसार माधवप्रसाद पोखरेलले ६० ओटा मातृभाषाको वर्णमाला तयार पारेका छन्। पोखरेलले भोटबर्मेली परिवारका ४०, भारोपेली परिवारका १६, अग्नेली परिवारका २, द्रविड परिवारका २ र परिवार नखुलेको कुसुन्डा भाषाको वर्णमाला बनाएको उल्लेख गरेका छन्। पोखरेलले भोटबर्मेली परिवारका लिम्बू, चाम्लिङ, मेचे, शेर्पा, तामाङ, सुनुवार, सुरेल, याम्फू, मगर टुट, मगर खाम, मगर काङ्के, ब्यासी, पहरी, दुरा, थकाली, उम्बुले, वाम्बुले, याक्खा, छथरे लिम्बू, वान्तवा, कुलुङ, खालिङ, साम्पाङ, मेवाहाङ, दुमी, भुजेल, वाहिङ, ल्होमी, गुरुङ, घले, राजी, लोरुङ, चेपाङ, राउटे, आठपहरिया, धिमाल, थलुङ, हायु, जिरेल, र थामी भाषाको वर्णमाला बनाएका छन्। यसैगरी नेपालमा बोलिने आर्य परिवारका जुम्ली, अछामी, बैतडेली, बज्जिका, माभी, चुरेटी (मियाँ), राजवंशी, राना थारू, डगौरा थारू, दनुवार, दरै, मारवाडी, डोट्याली, मालपाँडे र भोजपुरी एवं आग्नेली परिवारका सतार/सन्थाल र खडिया तथा द्रविड परिवारका उराउँ/उराव र भाँगड/धाँगर अनि परिवार नखुलेको कुसुन्डा भाषाको पनि वर्णमाला पोखरेलले बनाएका छन्। वर्णमाला निर्माणले ती अलिखित भाषामा शिक्षा विकास गर्न र लिपि विकास गर्न सहज भएको छ। तसर्थ ती भाषाहरूको वर्ण निर्धारण गर्ने र तिनै वर्णका आधारमा लिपि तयार गरी त्यसको मानकीकरण गर्ने कार्य अहिलेको आवश्यकता देखिन्छ।

लोपोन्मुख भाषाको अवस्था

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ का अनुसार आदिवासी जनजाति र तिनले बोल्ने भाषाको अवस्थालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

(क) **हिमाली आदिवासी जनजाति** : थकाली १३ हजार २१५, भोटे १३ हजार ३९७, शेर्पा १ लाख १२ हजार ९४६, डोल्पो ४ हजार १०७, ल्होपा २ हजार ६२४, ब्यासी/सौका ३ हजार ८९५, तोफ्फेगोला १ हजार ५२३, वालुङ १ हजार २४९, ल्होमी १ हजार ६१४। यसरी हेर्दा २०५८ मा ब्यासी र वालुङ गरी दुई हिमाली आदिवासी जनजातिका दुई मातृभाषा थपिएका थिए भने २०६८ को जनगणनामा डोल्पो, तोफ्फेगोला, ल्होमी र ल्होपा गरी ४ ओटा हिमाली आदिवासी जनजातिका चार भाषा थपिएका छन्।

(ख) **पहाडी आदिवासी जनजाति** : मगर १८ लाख ८७ हजार ७३३, तामाङ १५ लाख ३९ हजार ८३०, नेवार १३ लाख २१ हजार ९३३, राई ६ लाख २० हजार ४, गुरुङ ५ लाख २२ हजार

६४१, लिम्बु ३ लाख ८७ हजार ३००, घर्ती/भुजेल १ लाख १८ हजार ६५०, सुनुवार ५५ हजार ७१२, चेपाङ/प्रजा ६८ हजार ३९९, थामी २८ हजार ६७१, याक्खा २४ हजार ३३६, पहरी १३ हजार ६१५, छन्त्याल ११ हजार ८१०, बराम ८ हजार १४०, जिरेल ५ हजार ७७४, दुरा ५ हजार ३९४, लाप्चा ३ हजार ४४५, हायु, २ हजार ९२५, ह्योल्मो १० हजार ७५२, कुसुन्डा २७३, कुलुङ २८ हजार ६१३, घले २२ हजार ८८१, खवास १८ हजार ५१३, नाछिरिङ ७ हजार १५४, याम्फु ६ हजार ९३३, चाम्लिङ ६ हजार ६६८, आठपहरिया ५ हजार ९७७, बान्तावा ४ हजार ६०४, थुलुङ ३ हजार ५३५, मेवाहाङ ३ हजार १००, बाहिङ ३ हजार ९६, साम्पाङ १ हजार ६८१, खालिङ १ हजार ५७१, लोहोरुङ १ हजार १५३। यसरी हरेक १०-१० वर्षको जनगणनाको तथ्याङ्क हेर्दा २०५८ को जनगणनामा पहाडी आदिवासी जनजातिमा घर्ती/भुजेल, याक्खा, पहरी, छन्त्याल, बराम, ह्योल्मो गरी ६ ओटा जाति थपिएका थिए भने, २०६८ को जनगणनादेखि पहिले-पहिलेको जनगणनामा 'राई !' जातिमा गाभिने गरेको कुलुङलगायत १२ ओटा किरातीहरू एवं घले र खवास गरी १४ ओटा नयाँ जातिहरू थपिएर ३४ ओटा पहाडी आदिवासी जनजाति भए। यहाँ पहाडी आदिवासी जनजातिमा जाति मात्र थपिएनन्, तिनले बोल्ने भाषा पनि थपिएका छन्।

(ग) **भित्री मधेसी आदिवासी जनजाति** : कुमाल १ लाख २१ हजार १९६, माझी ८३ हजार ७२७, दनुवार ८४ हजार ११५, दैरे १६ हजार ७८९, बोटे १० हजार ३९७, राजी ४ हजार २३५, राउटे ६१८।

(घ) **मधेसी आदिवासी जनजाति** : थारू १७ लाख ३७ हजार ४७०, राजवंशी १ लाख ५२ हजार २४२, सन्थाल/सतार ५१ हजार ७३५, गनगाई ३६ हजार ९८८, धिमाल २६ हजार २९८, ताजपुरिया १९ हजार २१३, मेचे ४ हजार ८६७, किसान १ हजार ७३९, कोचे १ हजार ६३५, मुन्डा २ हजार ३५०। २०६८ को जनगणनामा मधेसी आदिवासी जनजातिको सङ्ख्या थपघट भएको देखिँदैन। मधेसी आदिवासी जनजातिको जनसङ्ख्या भने २० लाख ३४ हजार ६९५ पुगेको छ।

उपर्युक्त जातिगत तथ्याङ्कले यी जातिका मातृभाषाको सङ्ख्यालाई पनि सङ्केत गरेको छ। दश हजारभन्दा कम वक्ता भएका भाषा सङ्कटापन्न अवस्थामा रहेका भाषा हुन्।

भाषिक प्रकार्य

समाजमा रहनसहन, रीतिस्थिति, घरेलु व्यवहार, दैनिक व्यवहार, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजनीतिक, आर्थिक आदि व्यवहारका लागि भाषाको खाँचो पर्ने हुनाले मानवका सामाजिक आवश्यकता परिपूर्तिका निम्ति गरिने भाषिक व्यवहार नै भाषिक प्रकार्य हो। शिक्षा, सञ्चार, प्रशासनिक गतिविधि आदिमा पनि भाषा प्रयोग गरिन्छ। हाम्रो जस्तो भाषिक समस्या भएका मुलुकमा जेजति भाषा बोलिन्छन् ती सबैलाई सामाजिक मान्यता प्रदान गरिए तापनि सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा राज्यले मान्यता दिएको पाइँदैन। छिमेकी मुलुक भारतमा हामीकहाँभन्दा धेरै भाषा बोलिन्छन् तैपनि जुन राज्यमा जुन भाषाका वक्ताको बाहुल्य छ र लेखपढको तहमा त्यस भाषाको विकास भएको छ ती भाषालाई मात्र सरकारी कामकाजको भाषाको मान्यता दिइएको छ। माध्यम भाषा वा सम्पर्क भाषालाई आधार मानेर हेर्दा नेपालमा बोलिने सबै भाषाले माध्यम भाषाको काम गरेको देखिँदैन। नेपालको हिमाल, पहाड, तराई सबै क्षेत्रमा नेपाली भाषा नै माध्यम भाषाको रूपमा प्रयोग भइरहेको छ। तराईका विशेषगरी सहरी तथा सहरको प्रभावमा परेका क्षेत्रमा फाट्टफुट्ट हिन्दी भाषालाई माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गरेको देखिन्छ, र सँगसँगै नेपाली भाषा पनि जनसम्पर्कको

कार्यबाट टाढा छैन । तर त्यहाँका ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने सबै जातजातिले हिन्दी भाषा नबुझ्ने सम्भावनालाई पनि स्वीकार गर्ने पर्छ । तसर्थ नेपालका सबै भूखण्डमा बसोबास गर्ने सबै जातजातिका नेपालीहरूले बुझ्ने र बोल्ने भएका हुनाले नेपाली भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषा बनाइएको छ ।

बहुभाषिक समाज भएको मुलुक नेपालमा सामाजिक प्रकार्यका निमित्त कुन भाषालाई रोज्ने भन्ने पनि उत्तिकै जटिल कुरो हो । हरेक राष्ट्रमा बसोबास गरेका भाषिक समुदायमा प्रत्येक समुदायका आफ्नै मातृभाषा हुन्छन् तर सबै भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषा, सम्पर्क भाषा, धार्मिक-सांस्कृतिक भाषा, शिक्षाको माध्यम भाषा तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र सम्पर्कको भाषा बनाइएको हुँदैन । जुन क्षेत्रमा जुन भाषा अनुकूल हुन्छ त्यस भाषालाई नै राज्यले सम्बन्धित प्रकार्यका निमित्त मान्यता दिएको हुन्छ । हामीकहाँ विभिन्न जातजातिले धर्म, ब्रत, पूजाआजा आदि गतिविधि गर्दा आफ्नो मातृभाषाकै प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

सङ्घीय नेपालको भाषिक समस्या

नेपालका सबै मातृभाषाहरूले २०७२ सालको नेपालको संविधानबाट राष्ट्रभाषाको मान्यता पाइसकेको अवस्थामा सङ्घीय संरचनाको धारणाअनुरूप नेपालको भाषिक नीति अङ्गीकार गर्नुपर्ने हुन्छ । सङ्घीय नेपालको वास्तविक स्वरूप प्रकाश भइसकेको हुँदा सङ्घीय राज्य सञ्चालनका निमित्त नेपालीलगायत अरू भाषा पनि प्रयोग हुनसक्छन् । सबै प्रदेशमा नेपाली भाषाले उचित सम्मान पाउनसक्ने सम्भावना छँदै छ । प्रदेश २ मा पहिलो, दोस्रो र तेस्रो भाषा क्रमशः मैथिली, भोजपुरी र बज्जिका देखिएका छन् तापनि त्यस क्षेत्रको सरकारी कामकाजको भाषाबाट नेपाली भाषा पाखा लाग्ने सम्भावना न्यून छ । सबै प्रदेशमा सरकारी कामकाजको भाषा तथा सञ्चार र अन्य लेखापढीको भाषा नेपाली त रहन्छ नै साथसाथै प्रत्येक प्रदेशमा बढी सङ्ख्याले बोल्ने र लेख्य रूप प्राप्त गरी सम्बन्धित भाषाका वक्ताले लेखपढ गर्न सक्ने भाषालाई मात्र सरकारी कामकाजको भाषा बनाइनु उपयुक्त हुन्छ । एउटा सङ्घीय राज्य र अर्को सङ्घीय राज्यका बिच तथा सङ्घीय राज्य र केन्द्र सरकारसँगको कामकाज तथा सम्पर्कका निमित्त माध्यम भाषा वा सम्पर्क भाषा नेपाली हुन सक्छ । त्यसो त सङ्घीय राज्यभित्रका विभिन्न जातजातिले बोल्ने भिन्नाभिन्नै मातृभाषाका वक्ताबिचको सम्पर्क भाषा नेपाली नै हुनसक्छ । प्रदेशका एक वा सोभन्दा बढी भाषालाई प्रमुख भाषा र अन्यलाई गौण भाषा मानेर राज्यभित्रका ती भाषालाई कुन रूपमा कसरी प्रयोगमा ल्याउने भन्ने समस्या पनि निकै जटिल छ । कुनै एउटा सङ्घीय राज्यभित्र बोलिने सबै भाषा समान रूपमा सक्षम नभएका कारण पनि ती भाषालाई शिक्षा, सञ्चार, प्रशासन आदि क्षेत्रमा प्रयोग गर्न सकिने अवस्था छैन । तसर्थ सङ्घीय राज्यले सर्वप्रथम आफ्ना राज्यभित्रका सबै भाषालाई उत्तिकै सक्षम बनाउनुपर्ने हुन्छ । सङ्घीय संरचनाभित्र कुन राज्यमा कुन भाषालाई कामकाजको भाषा बनाउने र कुन भाषालाई सम्पर्क भाषा बनाउने भन्ने नीति तय गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । कतिपय सङ्घीय राज्य संरचनाको आधार भाषालाई नै मानिएको हुनाले खास राज्यविशेषको प्रशासनिक भाषा, राज्य र केन्द्रबिचको प्रशासनिक सम्बन्ध जोड्ने भाषा तथा स्थानीय भाषाहरूको संरक्षण र सम्वर्धनका निमित्त भाषासम्बन्धी खास नीति र कार्यक्रम बनाउनुपर्ने आवश्यकता प्रस्ट रूपमा देखिन्छ ।

भाषानीति

कुर्तने (सन् १९०६) ले प्रस्तुत गरेको भाषानीति पोखरेल (२०६९) ले उल्लेख गरेकी छन् । उनका अनुसार राज्यमा बोलिने भाषाहरूमध्ये कुनै एउटा भाषालाई मात्र राष्ट्रभाषाको एकलौटी दर्जा दिन नहुने, सबैभन्दा धेरै जनताले बोल्ने भाषालाई केन्द्रीय सरकारको कामकाजको भाषा बनाउनुपर्ने,

राज्यका कुनै पनि मातृभाषालाई सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्न प्रतिबन्ध लगाउन नहुने, हरेक नागरिकले केन्द्रीय सरकारी कार्यालयहरूमा आफ्नै मातृभाषा प्रयोग गर्न पाउने अधिकार स्थापित हुनुपर्ने र सबै अल्पसङ्ख्यक भाषाका मातृभाषीहरूले आफ्नै मातृभाषामा शिक्षा लिन पाउनुपर्ने भन्ने कुरा भाषानीतिअन्तर्गत पर्छन् । त्यस्तै, कुन भाषालाई शिक्षा, सञ्चारलगायतका क्षेत्रमा कुन तहसम्म पुऱ्याउने, कुन भाषालाई मानकीकरण गर्ने, कुन भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषा बनाउने, भाषाका अनेक भाषिकामध्ये कुन भाषिकालाई मानक बनाउने, मातृभाषाको संरक्षण र संवर्धन कसरी गर्ने आदि कुराको स्पष्टतालाई नै इसायेभ (सन् १९७७, पृ. १४) ले भाषानीति मानेका छन् । मुलुकमा बोलिने सबै मातृभाषाको विकास गर्ने नीति राज्यले लिनुपर्छ ।

शैलजा पोखरेल (२०६९) ले लिच्छवी कालदेखिकै नेपालको भाषिक नीति उल्लेख गरेकी छन् । लिच्छवी कालमा भाषानीतिसम्बन्धी कुनै कुरा उल्लेख थिएन । त्यस समयमा संस्कृत भाषालाई राज्यको भाषा बनाएका थिए । लिच्छवी राजाहरूले जारी गरेका शिलालेखमा संस्कृत भाषा प्रयोग गरेको पाइन्छ । मल्ल कालमा संस्कृत र मैथिली दुई ओटा भाषा प्रयोग गरिएको थियो । बाह्रौं शताब्दीतिर काठमाडौंका राजाहरूले नेवार भाषालाई र पश्चिम नेपालका राजाहरूले नेपाली भाषाकै प्राचीन रूप प्रयोग गरेको पाइन्छ साथै काठमाडौंमै पनि प्राचीन नेपाली भाषा प्रयोगमा थियो । सेन राजाका पालामा पाल्पादेखि टिस्टासम्म मैथिली भाषा प्रयोग गरिएको तथ्य फेला परेको छ । पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल एकीकरण गरेपछि, सिङ्गो नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा आधुनिक नेपाली प्रयोग हुन थाल्यो ।

नेपालको भाषानीति राणाकालदेखि प्रस्ट रूपमा देखापऱ्यो । यस बेला नेपाली भाषालाई नै प्रमुख मान्यता दिइएको थियो । अर्याल (१९७४) का अनुसार त्यसबेला नेपालीबाहेक अरू भाषालाई 'जङ्गली' को संज्ञा दिँदै ती भाषालाई गलहत्याउनुपर्ने नीति लिइएको थियो । नेपालभर नेपाली भाषालाई नै मातृभाषाको नाम दिइयो, अरू भाषाको परिचय नै दिइएन । जे भए पनि यस कालमा लिखित रूपमा भाषानीति आएको हुँदा राणाकाललाई नेपालको भाषानीतिको उठानबिन्दुका रूपमा लिन सकिन्छ । २००७ सालमा राणा शासन समाप्त भएपछि, २०१५ सालमा जारी गरिएको नेपाल अधिराज्यको संविधानमा नेपालको राष्ट्रभाषा नेपाली हो भन्ने प्रस्ट उल्लेख छ । यस संविधानमा नेपालीबाहेक अरू भाषा उल्लेख गरिएको त छैन तर राणाकालमा जस्तो नेपालीबाहेक अरू भाषालाई निषेध पनि गरिएको थिएन । २०१५ सालको संविधान खारेज गरी जारी गरिएको २०१९ सालको नेपालको संविधानमा नेपालको राष्ट्रभाषा नेपाली भन्ने उल्लेख थियो साथै नेपालको नागरिकता प्राप्त गर्न नेपाली भाषा जान्ने पर्ने नीति यस संविधानमा उल्लेख गरिएको थियो । 'नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७' मा नेपालमा बोलिने भाषालाई दुई वर्गमा विभाजन गरियो । पहिलो वर्गमा नेपाली भाषालाई मात्र राखेर यस भाषालाई 'राष्ट्रभाषा' नाम दिइयो र सरकारी कामकाजको भाषा नेपाली मात्र हुने नीति लिइयो । दोस्रो वर्गमा नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषालाई राखियो र ती भाषालाई 'राष्ट्रिय भाषा' नाम दिइयो र यहाँ बोलिने सबै भाषाको समान अस्तित्व स्वीकार गरियो । 'नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३' मा नेपालमा बोलिने सबै भाषालाई 'राष्ट्रभाषा' नाम दिइयो र नेपालका सबै भाषाले समान अवसर पाउनुपर्छ भन्ने नीति लिइयो । यसै भाषिक नीतिलाई निरन्तरता दिँदै 'नेपालको संविधान २०७२' मा नेपालको भाषानीतिबारे निम्न लिखित कुरा उल्लेख गरिएको छ :

- (क) नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन् ।
- (ख) देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा हुने छ ।
- (ग) नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशले आफ्नो प्रदेशभित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा

एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई प्रदेश कानुनबमोजिम प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गर्न सक्ने छ ।

(घ) भाषासम्बन्धी अन्य कुरा भाषा आयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारले निर्णय गरेबमोजिम हुने छ ।

अहिलेसम्मकै सबैभन्दा उदार र प्रगतिशील भाषानीति यस संविधानमा तय गरिएको छ । २०४७ सालभन्दा अघि नेपालमा एक भाषानीतिको फलक (अधिकारी, २०६२, पृ. ९१) पाइन्छ । यसपछिका संविधान र विशेषगरी २०७२ सालको संविधानमा राष्ट्रभाषा, सरकारी कामकाजको भाषा र प्रदेशको भाषा भनी नेपालमा बोलिने भाषाका तीन ओटा स्तर प्रस्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ । रुस, पपुवान्युगिनी र भारतको जतिकै जटिल भाषिक समस्या भएको नेपालमा यसै भाषानीतिलाई आधार बनाएर भाषिक योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

निष्कर्ष

नेपालमा मात्र बोलिने र सङ्कटमा पुगेका ९ हजारदेखि ४ जनासम्म वक्ता भएका भाषा र छिमेकी देशमा बहुसङ्ख्यक वक्ताले बोल्ने तर नेपालभित्र अति कम वक्ता भएका भाषा गरी अल्पसङ्ख्यक वक्ताले बोल्ने मातृभाषाका कम वक्ता भएका दुई थरी भाषा छन् । मातृभाषाका रूपमा नेपालमा बोलिने कुल भाषामध्ये दश प्रतिशत अर्थात् ११/१२ ओटा भाषा यहाँका ९० प्रतिशत जनताले बोल्ने र बाँकी १० प्रतिशत जनताले ९० प्रतिशत अर्थात् ११० भन्दा बढी भाषा बोल्ने तथ्य देखापरेको भाषाविद्हरूले प्रस्ट पारेका छन् । अर्को भाषिक समस्या के देखिन्छ भने यहाँका नेवार, मगरलगायत कतिपय जातिका सबै वक्ताले मातृभाषा बोल्न नसक्ने अवस्था पनि छ । नेवारहरूको सङ्ख्या करिब १३ लाख भए पनि साढे ८ लाख जतिले मात्र यो भाषा बोल्ने र बुझ्ने गर्छन् । त्यस्तै मगरको सङ्ख्या १६ लाख भए पनि त्यस भाषाका वक्ता करिब ८ लाख मात्र रहेको तथ्य केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले प्रकाशमा ल्याएको छ । यी जातिले मातृभाषा त्याग्दै जाने हो भने र यसैगरी जातिसङ्ख्याभन्दा वक्तासङ्ख्या घट्दै जाने हो भने नेवार, मगरजस्ता बढी वक्ता भएका भाषा पनि सङ्कटापन्न अवस्थामा पुग्ने सम्भावना बढ्दै गएको देखिन्छ ।

यति धेरै सङ्ख्यामा रहेका आदिवासी जनजातिका भाषाहरू अति लोपोन्मुख सूचीमा छन् । केही धेरै भाषाहरू त अति नै अल्पसङ्ख्यकले बोल्छन् । किराती मूलका चुक्वा, पोइजस्ता भाषाहरू केही दशकअघि लोप भए । कुसुन्डाजस्ता भाषालाई दुईजना वक्ताले जेनतेन जीवन दिइरहेका छन् । तिलुङ र लुखिम जस्ता भाषाको वक्ता आधा दर्जनजति छन् । अबको एक दशकभित्र केही भाषाहरू सधैंका लागि विलय भएर जाँदै छन् । भाषा लोप भएर जाँदा सिर्फ भाषा मात्रै लोप हुँदैनन्, भाषामा अन्तरनिहित ज्ञान पनि नष्ट भएर जान्छ । ग्रह वा उपग्रहबारेको इतिहास वा संस्कृतिसम्बन्धी भाषाको भाषिक ज्ञान लोप हुन्छ । वातवरणीय चुनौतीलाई कसरी स्थानीय स्रोतका आधारमा सामना गर्ने भन्ने ज्ञानको पनि समाप्ति हुन्छ । चौथो कुरा त आमाजतिकै प्यारो भाषाको पहिचान नै गुम्छ । भाषाको अन्त्य हुँदा भाषा मात्र अत्य हुँदैन, भाषासँगै संस्कृति, दर्शन, आदिवासी वा परम्परागत ज्ञान आदि केही पनि बाँकी रहँदैनन् किनकि भाषामा परम्परागत विधिबाट औषधोपचार गर्ने तौरतरिका वा सिप, मौसम र पर्यावरणीय ज्ञान लुकेको हुन्छ भने जलवायु परिवर्तनको सङ्केतका कुराहरू पनि भाषाका माध्यमबाट प्रकट गर्ने हुने गर्दछन् ।

भाषा आयोगमार्फत प्रदेशमा सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा बहुसङ्ख्यकले बोल्ने भाषालाई सिफारिस गर्ने जिम्मेवारी दिएको छ । त्यसमा पनि आदिवासी जनजातिका भाषाहरूको

नगण्य रूपमा प्रतिनिधित्व हुनसक्ने देखिन्छ। अझ भाषा आयोगले तय गरेको लेखन प्रणाली, स्तरीकरण, सर्वस्वीकार्य जस्ता ६ ओटा मापदण्डको कसीमा राख्ने हो भने त आदिवासी जनजातिका भाषाहरू चयन हुने सम्भावना टरेर जाने देखिन्छ किनकि आदिवासी जनजाति मूलका भाषाहरू स्तरीकरण भइसकेका छैनन्। भाषाको शक्ति र आयु राज्यसत्तासँग जोडिएको हुन्छ। मूल कुरा भाषाको चिरस्थायी भाषाको प्रयोगमा निर्भर हुन्छ। सरकारी कामकाज, शिक्षा र सञ्चार जस्ता क्षेत्रहरूमा प्रयोग हुन सके मात्र भाषाको जीवन्तता र निरन्तरता रहन्छ। नेपालको शान्ति, दिगो विकास र मेलमिलापका लागि पनि आदिवासी जनजाति भाषाहरूको उचित संरक्षण, सम्वर्धन र समृद्धिका लागि ठोस योजना र त्यसको कार्यान्वयन हुनु आवश्यक देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२). *सामाजिक र प्रयोगिक भाषाविज्ञान* (तेस्रो संस्करण). काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार।
- अर्याल, कृष्ण (१९७४). *गोरखा भाषा*. बम्बई : पण्डित बैजनाथ जोशी।
- निरौला, यज्ञेश्वर (२०६६). नेपालमा भाषिक सङ्कटापन्नता. *उन्मेष* (११) पृ. ९१-९६।
- निरौला, यज्ञेश्वर (२०७२). *नेपालीका भाषिकाहरूको अध्ययन*. विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. काठमाडौं : मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायको डिन कार्यालय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय।
- पोखरेल, माधव र नोबलकिसोर राई (२०६५, मंसिर २०). *नेपालको वर्तमान भाषिक स्थिति*. राज्य पुनः संरचनाका सन्दर्भमा नेपालको वर्तमान भाषिक स्थिति र समावेशी भाषिक नीतिबारेको सेमिनारमा प्रस्तुत कार्यपत्र।
- पोखरेल, शैलजा (२०६९). *नेपाली भाषाको समाज भाषावैज्ञानिक अध्ययन*. विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. काठमाडौं : मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायको डिन कार्यालय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय।
- बन्धु, चूडामणि (२०६६). "नेपालमा बहुभाषिकता, भाषिक प्रकार्य र सङ्कटापन्नता". *रश्मि* साहित्यिक त्रैमासिक पत्रिका. २५ (१), पृ. २३-२७।
- विक, बच्चु (भाद्र ६, २०७४). "वर्णमालाका वाचस्पति". *हिमालखबर* अनलाइन।
- निरौला, यज्ञेश्वर (२०७२). *नेपालीका भाषिकाहरूको अध्ययन*. विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय. त्रि.वि., कीर्तिपुर।
- नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७।*
- नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३)*. काठमाडौं : प्रेरणा प्रकाशन प्रा. लि.।
- नेपालको संविधान (२०७२)*. काठमाडौं : नेपाल कानून आयोग।
- संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शैक्षिक, वैज्ञानिक र सांस्कृतिक सङ्गठन (युनेस्को) को प्रतिवेदन सन् २००९ फेब्रुअरी।
- Chambers, J. (1995). *Sociolinguistics Theory : Linguistics Variations and its Social Sygnificance*. Oxford : Blackwell.
- Government of Nepal. National Planning Commission Secretariat (2015). *Statistical Year Book Nepal*. Kathmandu : Central Bureau of Statistics.
- Grains, B.(2005). *Ethnologue*. Dallas, Texas : SIL International.
- Isayav, M.I.(1977). *National Language in the USSR : Problems and Solutions*. Moscow : Progress Publicers .
- Noonan, M. (2005). *Language Documentation and Language Documentation in Nepal*. University of Iceland.
- Regmi, D. R. (2021). *A Sociolinguistic Survey of the Languages of Nepal: A Synopsis, Volume I: Tibeto-Burman Languages* (Including a sociolinguistic typology of the Tibeto-Burman languages spoken in Nepal). München: LINCOM GmbH.
- Regmi, D. R. (2021). *A Sociolinguistic Survey of the Languages of Nepal: A Synopsis, Volume II: Indo-Aryan, Dravidian and Austro-Asiatic Languages* (Including a sociolinguistic typology of the Tibeto-Burman languages spoken in Nepal). München: LINCOM GmbH.
- Waters & Others. (2005). *Notes on Kusunda Grammar*. Kathmandu : National Foundation for the 'development of endigenious Nationalities.